

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Winst staat me tegen.' Janus Dousa's geschiedenis in verzen en de representatie van overzeese scheepvaart in de jaren 1595-1602

Maas, C.

Citation

Maas, C. (2010). 'Winst staat me tegen.' Janus Dousa's geschiedenis in verzen en de representatie van overzeese scheepvaart in de jaren 1595-1602. *Archai: Revista De Estudos Sobre As Origens Do Pensamento Ocidental*, 26(1), 53-72. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15847>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15847>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

‘Winst staat me tegen’*

*Janus Dousa’s geschiedenis in verzen en de representatie van overzeese
scheepvaart in de jaren 1595-1602*

COEN MAAS

Inleiding

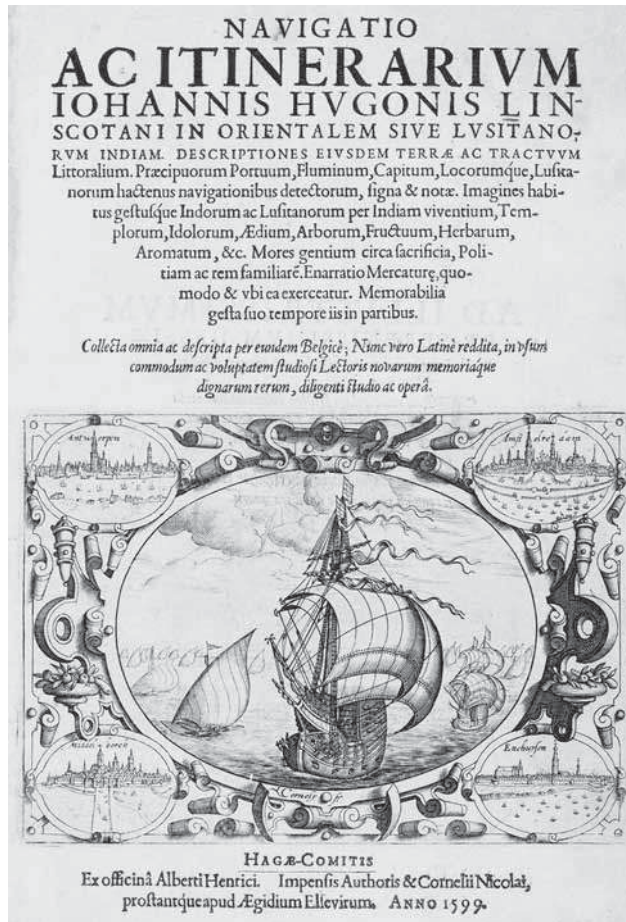
In het jaar 1599 bracht landsdrukker Aelbrecht Hendricksz. onder meer Janus Dousa’s metrische *Annales* en een Latijnse vertaling van Jan Huygen van Linschotens *Itinerario* op de markt. Behalve de taal waarin ze gesteld waren en de drukker die ze had geproduceerd, hadden de twee boeken op het oog weinig gemeen. Het eerste werk was een geleerd humanistisch gedicht in elegische disticha dat op de poëzie van de Romeinse dichter Ovidius was geïnspireerd. In tien boeken bezong het de geschiedenis van het graafschap Holland van de slag bij Fontenoy in het jaar 841 tot en met de ballingschap en gevangenschap van gravin Ada (1203–1207). Het *Itinerario* was echter een van origine Nederlandstalig journaal van de reis naar Goa die Huygen in 1583 op een Portugees schip had ondernomen in het gezelschap van de nieuwe aartsbisschop van die plaats. Het versloeg ook zijn terugkeer naar Europa in 1589 en was aangevuld met uitvoerige beschrijvingen van de natuur en cultuur in het huidige India. Het werk had geen literaire pretenties, maar was rijk voorzien van illustraties (die Dousa’s gedicht ontbeerde).¹ Qua onderwerp en behandeling van de stof konden twee producten van dezelfde drukker nauwelijks meer ongelijksoortig lijken.

Toch is er minstens één lange passage in Dousa’s erudiete en historisch georiënteerde dichtwerk die naadloos aansluit bij Huygens actuele geschrift. Ik doel op het einde van het achtste boek van de *Annales*, waar Dousa vijf pagina’s wijdt aan de bedevaarten van Sophia van Rheineck, een twaalfde-eeuwse gravin van Holland.² De gelijkenis van Dousa’s verhaal met Huygens *Itinerario* schuilt niet alleen in het thema ‘reizen’, maar ook in de manier waarop reislust wordt gerechtvaardigd: beide auteurs spreken over reizen als een effectieve methode van kennisverwerving en vooral als een manier om een dieper inzicht te verwerven in Gods schepping. Deze overeenkomst is misschien oppervlakkig, maar vormt mijns inziens een goed aanknopingspunt om de enigszins raadselachtige episode in Dousa’s *Annales* beter te begrijpen.

* Mijn dank gaat uit naar Maarten Jansen, Rachel Maas, Han Lamers en Matthijs Wibier, alsmede de anonieme reviewer en de redacteurs van dit tijdschrift voor hun nauwgezette en opbouwende kritiek op eerdere versies van dit artikel.

1 J. Dousa, *Annales rerum a priscis Hollandiae comitibus per CCCXLVI annos gestarum continuata serie memoriam complectentes*, Den Haag 1599; J. Huygen van Linschoten, *Navigatio ac itinerarium Johannis Hugonis Linscotani in Orientalem sive Lusitanorum Indiam*, Den Haag 1599. Over Hendricksz. bestaat weinig secundaire literatuur. Voor enige basale gegevens, zie M. Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw*, Hilversum 1997, p. 27–30, 38–39; M. Schneider, *De voorgeschiedenis van de “Algemeene landsdrukkerij”*, Den Haag 1939, p. 31–37.

2 Dousa, *Annales*, p. 212–216.

Afb. 1 Titelblad van Jan Huygen van Linschotens Itinerario in de Latijnse vertaling die werd uitgegeven door Aelbrecht Hendricksz. in 1599.

Het verhaal kan 'raadselachtig' genoemd worden in de zin dat niet onmiddellijk duidelijk is waarom deze episode zo uitgebreid behandeld wordt op zo'n gemarkeerde plaats. Het is op zichzelf al opmerkelijk dat een humanist als Dousa geschiedenis van de middeleeuwen – een periode die door de humanisten niet zelden met wantrouwen of zelfs minachting werd bekeken – uitkiest als thema voor een zeer omvangrijk en bewerkelijk dichtwerk. Dat hij binnen dit onderwerp zo veel aandacht besteedt aan de vanuit politiek perspectief onbelangrijke wederwaardigheden van een gravin na het overlijden van haar echtgenoot en diens opvolging door haar zoon mag zeker frappant heten. Daar komt bij dat het verhaal door zijn plaatsing aan het einde van een boek als belangrijk wordt gepresenteerd. Ten slotte geeft Dousa extra gewicht aan de passage door het einde ervan in de marge als poëtische digressie aan te merken, waaruit blijkt dat de uitwerking van het reisverhaal ook iets duidelijk maakt over zijn eigen dichtkunst.

Eén van de hypothesen die ik in dit artikel aannemelijk zal proberen te maken, is dat de relevantie van deze episode voor Dousa's doeleinden beter kan worden begrepen in

de context van contemporaine reisverslagen zoals dat van Huygen. Door deze werken mee te nemen in de interpretatie wordt duidelijker hoe Dousa's denkbeelden over het verschijnsel van de overzeese reis passen tussen contemporaine visies en welke motieven hij zou kunnen hebben gehad voor die stellingname. Het belang van zulk vergelijkend onderzoek wordt onderstreept door de publicatiedatum van de *Annales*. De jaren 1595–1602 waren namelijk een roerige periode voor de Nederlandse koopvaardij. Diverse ‘voorcompagnieën’ zetten expedities op touw om te proberen langs de kusten van Afrika of Zuid-Amerika of langs het noorden van Rusland Oost-Indië te bereiken om er handel te drijven. In 1597 keerde het eerste Nederlandse schip met succes terug uit de Oost; vijf jaar later was de oprichting van de VOC een feit.³ Tegelijkertijd kwam een stroom publicaties over de ondernomen tochten op gang. Met deze werken werd zelfs een nieuw genre in het leven geroepen, het actuele reisverslag, waarvan Huygens *Itinerario* het prototype was in de Nederlandse taal.⁴

Het is echter niet mogelijk de volle portee van Dousa's verhaal te vatten door het uitsluitend vanuit het synchrone perspectief van de reisverslagen te analyseren. Janus Dousa, ook wel Johan van der Does (1545–1604), behoorde per slot van rekening tot de vooraanstaande humanistische dichters in de Nederlanden in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Hij had zijn eerste bundel gedichten gepubliceerd in 1569. Ondanks drukke werkzaamheden als heer van Noordwijk, leider van het gewapend verzet tegen de Spanjaarden in Leiden, curator van de Leidse universiteit, lid van de Staten van Holland en West-Friesland, ambassadeur en lid van de Hoge Raad, had hij sindsdien gestaag doorgewerkt aan nieuwe poëzie. Zijn gedichten hadden altijd een degelijke basis in de klassieke literatuur, die hij van haver tot gort kende door zijn filologische werkzaamheden: zo vervaardigde hij edities van, commentaren op en collecties tekstkritische opmerkingen over geschriften van Sallustius, Horatius, Catullus, Tibullus, Petronius en Sulpicia.⁵

Vanwege de stevige geworteldheid van Dousa's dichtkunst in de klassieke traditie zou het onverstandig zijn voorbij te gaan aan de manieren waarop Dousa in de behandeling van Sophia's bedevaarten aansluiting zoekt bij discussies over de waarde van het

3 Voor een goede inleiding tot de geschiedenis van de zogenaamde ‘voorcompagnieën’ en hun tochten naar Oost-Indië, zie E.S. Gaastra, *De geschiedenis van de VOC*, 4^e dr., Zutphen 2002 [1982], p. 16–26; J.R. Bruijn e.a., *Dutch-Asiatic Shipping in the 17th and 18th Centuries*, Den Haag 1979–1987, dl. 1, p. 1–6; veel uitgebreider is H. Terpstra, ‘De Nederlandsche voorcompagnieën’, in: F.W. Stapel (red.), *Geschiedenis van Nederlandsch Indië*, Amsterdam 1938–1940, dl. 2, p. 275–475.

4 Voor de Nederlandse reisverslagen van deze periode, zie V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman, *Reizen op papier. Journalen en reisverslagen van Nederlandse ontdekkingsreizigers, kooplieden en avonturiers*, Amsterdam 1996, p. 16–22, 30–39. De meeste verslagen zijn makkelijk toegankelijk in de reeks *Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging*.

5 Biografische gegevens over Dousa kunnen worden gevonden in C.L. Heesakkers, *Praecidanea Dousana. Materials for a Biography of Janus Dousa Pater (1545-1604): His Youth*, Amsterdam 1976; C.L. Heesakkers en W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*, Leiden 1993; B.A. Vermaseren, ‘De werkzaamheid van Janus Dousa Sr (†1604) als geschiedschrijver van Holland’, in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 69 (1955), p. 49–107; W.M.C. Regt, ‘Does (jonker Johan van der) (2)’, in: P.J. Blok en P.C. Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden 1911–1937, dl. 6, p. 425–429 (in dit laatste artikel wordt overigens ten onrechte 1609 aangegeven als Dousa's sterfjaar).

Afb. 2 Portret van Janus Dousa in Johannes Meursius' *Athenae Batavae* (1625).

reizen in de antieke poëzie. Ik zal mijn betoog dus beginnen door de erudiete kanten van deze episode bloot te leggen en aan te tonen hoe Dousa dit verhaal zorgvuldig een plaats geeft in het spanningsveld tussen de klassieke genres epos en elegie en in het antieke debat over de leefwijzen die met deze genres geassocieerd werden. Vervolgens zal ik demonstreren op welke wijze Dousa in de poëtische uitweiding aan het einde van zijn verhaal stelling neemt in dat debat. Tenslotte zal ik laten zien hoe deze positie zich verhoudt tot representaties van de overzeese reis in gedrukte reisverslagen in de Republiek in deze periode – met speciale aandacht voor de werken van Jan Huygen van Linschoten (ca. 1563–1611) – en proberen Dousa's opstelling in dit licht te verklaren. Ik hoop daarmee tot een beter begrip van de betreffende passage te komen en duidelijk te maken dat de geleerde Latijnse poëzie van de humanisten veel meer interactie aangaat met actuele vraagstukken dan soms wordt aangenomen.

De bedevaart van Sophia van Rheineck tussen epos en elegie

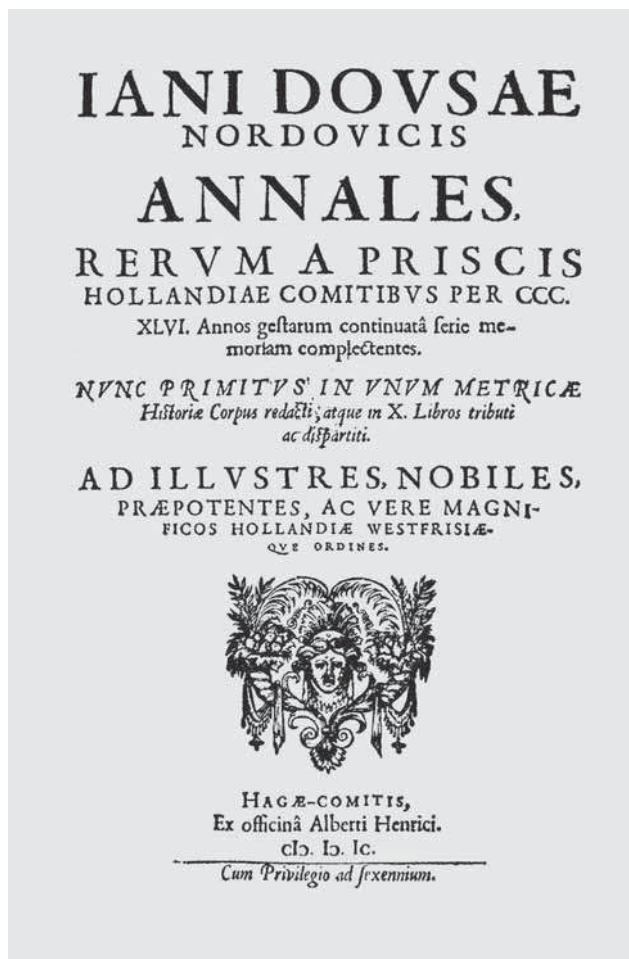
Het metrische geschiedwerk waarin Dousa de bedevaarten van Sophia uit de doeken doet, heet voluit *Annales rerum a priscis Hollandiae comitibus per CCCXLVI annos gestarum continuata serie memoriam complectentes* (‘Jaarboeken die in een aaneengesloten reeks de geschiedenis omvatten van de daden die door de oude graven van Holland in een periode van 346 jaar zijn verricht’). Het schrijven hiervan was losjes verbonden met een opdracht die Dousa in 1585 had gekregen bij zijn aanstelling als bibliothecaris van de Leidse universiteit, waarvan hij sinds de oprichting in 1575 één van de curatoren was. Onder de functie-omschrijving van zijn baan als bibliothecaris viel onder meer dat hij een geschiedenis van Holland in Latijns proza moest schrijven en binnen een jaar een ‘schijnzel’ hiervan moest voorleggen aan de Staten van Holland en West-Friesland. Hij werkte aan dit project in samenwerking met zijn gelijknamige zoon. Ondanks diens vroegtijdige overlijden in 1596 slaagde Dousa erin om de bedoelde prozageschiedenis in 1601 te publiceren onder de titel *Bataviae Hollandiaeque annales*. In de tussentijd had hij echter ook gewerkt aan een geschiedwerk in verzen. Dit werd twee jaar vóór de prozaversie uitgebracht.⁶

Zoals het humanistische poëzie betaamt, zijn deze poëtische *Annales* in zeer nauwe aansluiting bij de antieke literatuur geschreven. Hoewel voor een poëtische behandeling van een historisch onderwerp het epos van Lucanus (of eventueel Silius Italicus) als model voor de hand lag, koos Dousa voor een minder vanzelfsprekend voorbeeld om na te volgen: vanwege zijn poëtische ‘jeugdigheid’ (*infantia*) gaf hij de voorkeur – naar eigen zeggen en niet zonder valse bescheidenheid – aan nederige elegische disticha boven grandioze hexameters, ‘naar het voorbeeld van Ovidius, die aan een niet erg verschillend onderwerp werkte, toen hij de meeste daden van het Romeinse volk verweefde in de meest voortreffelijke boekrol van zijn *Fasti*.’⁷ Inderdaad is de aanwezigheid van Ovidius’ metrische kalender, die door Dousa kennelijk primair als historisch epos werd gelezen, zeer doordringend: niet alleen het metrum, maar ook de narratieve patronen zijn gemodelleerd naar het voorbeeld van de *Fasti*, en verder is dit werk de voornaamste bron van intertekstuele verwijzingen in Dousa’s metrische geschiedschrijving.

Boek acht van Dousa’s *Annales*, waarin de episode over Sophia het sluitstuk vormt, behandelt de regering van graaf Dirk VI van Holland vanaf 1131, het jaar waarin hij door keizer Lotharius III werd verzoend met zijn broer Floris de Zwarte. Na een regeringsperiode van ruim dertig jaar, waarin hij onder andere voor het eerst een stenen kasteel op de Leidse burchtheuvel liet optrekken, overleed hij in het jaar 1157. Op dit punt gaat

6 Er bestaat een tweetal inleidende artikelen over de geschiedwerken van Dousa: C.L. Heesakkers, ‘De Neolatijnse historiografie – Janus Dousa’, in: *Lampas* 18 (1985), p. 384–401; C.L. Heesakkers, ‘“Historia proxima poetis”: la storia neolatina in versi di Janus Dousa sui conti di Olanda (1599)’, in: M. De Nichilo, G. Distaso en A. Iurilli (red.), *Confini dell’Umanesimo letterario. Studi in onore di Francesco Tateo*, Rome 2003, dl. 2, p. 747–63. Zie verder H. Kampinga, *De opvattingen over onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVII en XVIII eeuw*, Den Haag 1917, spec. p. 25–37, 141–146. Voor de totstandkoming van Dousa’s geschiedschrijving, zie Vermaseren, ‘De werkzaamheid’.

7 Dousa, *Annales* (n. 1), fol. **ij–**iij: ‘Ad Nasonis exemplum scilicet, qui non nimis absimili argumento plaeraque Populi ROMANI Gesta exquisitissimo Faistorum suorum Volumini intexit.’

Afb. 3 Titelblad van Janus Dousa's poëtische Annales, uitgegeven door Aelbrecht Hendricksz. in 1599.

Dousa over op een *laudatio* van Dirks vrouw Sophia, die haar man negentien jaar overleefde. Het eerste punt van lofprijzing is de grote hoeveelheid kinderen die zij ter wereld bracht: drie dochters en vijf zonen. Het tweede onderdeel van het *encomium* betreft de vroomheid (*pietas*) van de gravin. De edelvrouw schonk wollen mantels aan de armen, bad voor het zielenheil van haar echtgenoot en wijdde haar leven als weduwe aan God in gebed en vasten: 'ze ontweek de verdorven invloeden van haar tijd, in het wereldlijke was ze een balling (*mundo exsul*), om niet te zeggen een dode, maar voor God was ze levend.⁸

Als demonstratie van Sophia's vroomheid voegt Dousa zijn relaas over haar bedevaarten in.⁹ In het jaar 1173 deed de gravin Jeruzalem aan, een bezoek dat zij twee keer

8 De lofrede kan gevonden worden op Dousa, *Annales*, p. 211-213; het citaat op p. 213: 'Sed saecli vitare sui contagia, Mundo / Exsul, ne dicam mortua, viua Deo.' Enjambement vestigt de aandacht op de uitdrukking *mundo exsul*.

9 Dousa, *Annales* (n. 1), p. 213-215.

herhaalde. Op de laatste van deze tochten (1176) overleed Sophia. Ze werd begraven in het Diets hospitaal te Jeruzalem. Dit betekende dat haar lichaam niet kon worden bijgezet in de abdij van Egmond bij haar man of in de kerk van Rijnsburg die zij zelf had laten herbouwen. Maar helaas, ‘zo was het voorbestemd (*sic fuit in fatis*), en ze had geen spijt van de reis.’¹⁰ Het was altijd nog beter dan onderweg te worden gedood door een struikrover. Dit was Sophia namelijk bijna overkomen tijdens een eerdere tocht naar Santiago de Compostela: ze werd overvallen ‘door een troep bandieten, die nergens behagen in scheidt dan van roof te leven.’¹¹

Deze laatste zinswending deed bij de humanistisch getrainde lezer zonder meer een belletje rinkelen. Het is een duidelijke verwijzing naar Ovidius’ klacht over de roofzuchtige barbaren in Tomi, het oord waarheen hij door Augustus was verbannen.¹² En ook de frase *sic fuit in fatis* stuurt de gedachten in de richting van de ballingschap van de dichter uit Sulmo.¹³ De reis van Sophia is voor Dousa veel meer dan een pelgrimage; de ovidiaanse subteksten voegen een literaire dimensie toe aan de uitdrukking *mundo exsul*, die tot dit punt in het verhaal vooral religieus bepaald was (wereldmijding).

Wat dat literaire aspect precies behelst, is op dit punt van het verhaal nog niet uitgekristalliseerd, maar de lezer staat ook nog maar aan het begin van Dousa’s levendige beschrijving van de overval op de pelgrims naar Compostela. Deze vangt aan met een speech van de rovers. De bandieten vinden geen doekjes om hun wijze van bestaan: ‘ieder mag het zijne verlangen (*velle suum cuique est*) ... wij houden van geld.’¹⁴ Ongehinderd door enige ethische bezwaren eisen ze vervolgens de bezittingen van de reizigers op: ‘Zo spraken zij; toen roofden ze de kleding van hun slachtoffers en eisten een betaling voor teruggave.’¹⁵ Tenslotte gaan ze in de omgeving tekeer alsof ze een veroverde stad plunderen: ‘met getrokken zwaarden vallen sommigen de kusten binnen.’¹⁶

De formuleringen die Dousa koos voor de geciteerde frases moeten in het hoofd van de klassiek geschoolde lezer een kleine uitbarsting hebben veroorzaakt van klassieke associaties die te maken hebben met het vraagstuk van de ideale leefwijze. In het eerste geval maakt Dousa een toespeling op de vijfde satire van Persius door er een spreuk aan te ontleen (*velle suum cuique est*).¹⁷ De betreffende passage in dit gedicht zet allerlei vormen van tijdverdrijf naast elkaar: handel, nietsdoen, sport, spel, seks. Precies doordat deze activiteiten in antiek perspectief niet allemaal even eerbaar zijn, wordt de vraag van de juiste levenswijze des te prangender.

Twee andere allusies bieden ieder een stereotiep alternatief voor het gebrek aan moraal bij de rovers. Een eerste optie wordt gesuggereerd door een verwijzing naar Tibullus,¹⁸ wiens werk het elegische leven van rust, liefde en poëzie propageert. De

10 Ibidem, p. 213: ‘Sic fuit in fatis: iteris neque paenitet ipsam’.

11 Ibidem: ‘a grassatrice caterua, / Non nisi qui raptio vivere dulce putant.’

12 Ovidius, *Tristia* 5.10.16: ‘quae sibi non raptio vivere turpe putant.’

13 Ovidius, *Epistulae ex Ponto* 1.7.56: ‘sed fuit in fatis hoc quoque, credo, meis.’

14 Dousa, *Annales* (n. 1), p. 214: ‘Velle suum cuique est ... Aera placent nobis’.

15 Ibidem: ‘Hactenus, & rapta praemia veste petunt.’

16 Ibidem: ‘Invadunt alij strictis mucronibus ora’.

17 Persius, *Satyræ* 5.53: ‘velle suum cuique est nec voto vivitur uno.’

18 Tibullus, *Elegiae* 1.2.26: ‘vulneret aut rapta praemia veste petat.’

tweede keuzemogelijkheid is hieraan tegenovergesteld: de heroïek van het epos, opgeroepen door een zinspeling op de val van Troje zoals die door Vergilius was beschreven.¹⁹

Deze spanning tussen het epische en elegische vindt haar weerslag in het model dat Dousa koos voor zijn werk, namelijk Ovidius' *Fasti*. In deze passage is dat werk het duidelijkst aanwezig in de frases die de verteller gebruikt om naar zijn eigen activiteit te verwijzen. Wanneer Sophia en haar reisgenoten, bedreigd door de rovers, vrezen voor hun leven, maar gered worden door de plotselinge verschijning van een hemellichaam, geeft Dousa het volgende commentaar op de vertelhandeling: 'ik vertel wonderbaarlijke, maar waar gebeurde dingen.' De gebruikte frase (*mira, sed acta loquor*) is rechtstreeks ontleend aan de *Fasti*. Dit werk is echter niet zonder meer als epos te classificeren: het is experimenteel en verkent op allerlei manieren het overgangsgebied tussen epos en elegie.²⁰ Zoals Ovidius het zelf uitdrukt: 'waarom wilde ik, dwaas die ik was, zulke zware materie in elegische verzen persen? Dit was stof voor een heldendicht.'²¹ De verwijzingen naar de *Fasti* brengen daarom het feit onder de aandacht dat op het raakvlak van vorm en inhoud in Dousa's *Annales* (net als in Ovidius' *Fasti*) een tensie tussen epos en elegie bestaat: epische materie beschreven in elegische disticha.

Het vervolg van het verhaal laat de spanning tussen heldendicht en elegie verder oplopen. Bij het wonder moeten de berovers van Sophia haar goddelijke roeping erkennen: 'daarop vielen ze voorover op de grond; op hun knieën smeekten ze de ontstemde godheid om bescherming.'²² Het eerste vers roept de context van Aeneas' zwerftochten op, in het bijzonder de smeekbede van Achaemenides wanneer deze zojuist aan de cycloop is ontsnapt.²³ Deze associatie wordt echter direct geproblematiseerd in het tweede vers, dat de discussie tussen de gepersonifieerde genres elegie en tragedie in het derde boek van Ovidius' *Amores* voor de geest haalt. In dit gedicht komt duidelijk de tegenstelling naar voren tussen serieuze poëzie over heldendaden en lichtzinnige verzen over het liefdesleven.²⁴

De heldin van Dousa's verhaal kan echter met Dido noch Delia, Camilla noch Cynthia geïdentificeerd worden. In tegenstelling tot Propertius' hardvochtige koningin Dirce die haar dienstmeid op de grond laat slapen (*caput in dura ponere iussit humo*), is Sophia genadig: ze laat de rovers juist van de grond opstaan (*pressa surgere iussit humo*), vergeeft hen en beveelt hen aan een andere leefwijze (*genus vitae*) te kiezen alvorens het tijdelijke met het eeuwige te verwisselen.²⁵ Daarmee bereikt Dousa het eindpunt van

19 Vergilius, *Aeneis* 2.449-450: 'alii strictis mucronibus imas / obsedere fores'.

20 De secundaire literatuur over het genre-experiment dat Ovidius uitvoert in zijn *Fasti* is zeer omvangrijk. Een goed overzicht van de problematiek geeft S. Hinds, 'Arma in Ovid's *Fasti*. Part 1: Genre and Mannerism', in: *Arethusa* 25 (1992), p. 81-112. De meest recente en uitgebreide studie is E. Merli, *Arma canant alii. Materia epica e narrazione elegiaca nei Fasti di Ovidio*, Florence 2000.

21 Ovidius, *Fasti* 2.125-126: 'quid volui demens elegis imponere tantum / ponderis? heroi res erat ista pedis.'

22 Dousa, *Annales* (n. 1), p. 214: 'Prone hinc decidere ad terram; genibusque voluti, / Numinis offensi sollicitare Fidem.'

23 Vergilius, *Aeneis* 3.588-654. De verzen waar het hier specifiek om gaat zijn Vergilius, *Aeneis* 3.607-608: 'dixerat et genua amplexus genibusque volutans / haerebat.'

24 Ovidius, *Amores* 3.1.50: 'liminis astricti sollicitare fidem'.

25 Dousa, *Annales* (n. 1), p. 214, met een verwijzing naar Propertius, *Elegiae* 3.15.16.

het narratieve deel van zijn lof op Sophia. Na een korte uitweiding over de betrouwbaarheid van de bron – Dousa had een ooggetuigenverslag van de reis gevonden in de annalen van de Egmondse abdij – recapituleert hij de verdiensten van de gravin, namelijk haar huwelijk met Dirk VI, haar talrijke nageslacht en haar reizen als bewijs van haar vroomheid.

Een poëtische digressie: de betekenis van reizen opnieuw gedefinieerd

Waar we op het eerste gezicht vooral te maken lijken te hebben met een religieus getint verhaal over de bewonderenswaardige bedevaarten van een middeleeuwse gravin, stelt Dousa's narratief vanuit een intertekstueel perspectief tegelijkertijd de spanning tussen de genres epos en elegie aan de orde. Dit is thematisch van groot belang, omdat beide genres staan voor twee strijdige visies op reizen: verheerlijking van de reis als heroïsche onderneming in dienst van een hoger doel tegenover verwerping van de reis als symbool van alles wat op gespannen voet staat met het elegische leven: ballingschap, oorlog, ontberingen en vooral afwezigheid van de geliefde. De positie van de dichter is aan het eind van het verhaal echter nog niet helemaal duidelijk. Hoogstens blijkt een voorkeur voor de epische versie van het reizen, doordat we in een aantal van de elegische verwijzingen met contrastimitatie te maken hebben: door kleine transformaties krijgt een citaat een betekenis die tegenovergesteld is aan zijn strekking in de oorspronkelijke context.

Aan deze onduidelijkheid wordt rigoreus een einde gemaakt door een korte poëtische uitweiding die Dousa invoegt aan het eind van zijn verhaal over Sophia. Deze digressie, die door Dousa zelf in de marge als zodanig wordt gekarakteriseerd (*Poëtica Excursio*), geeft de discussie over genre en leefwijze een nieuwe draai en verheldert de betekenis van de voorgaande episode.²⁶

De dichter begint met een bekentenis. De bedevaart van Sophia ‘is voor het volk nu een verhaaltje, maar niet voor mij: ik schep er genoeg in lange reizen te maken.’²⁷ In tegenstelling tot Ovidius die in zijn beroemde autobiografie beweert niet aan de lichamelijke eisen van het senatorenleven te kunnen voldoen (‘mijn lichaam verdroeg geen inspanning; mijn geest was er niet geschikt voor’) gaat Dousa de fysieke lasten van het reizen niet uit de weg (‘mijn lichaam verdraagt nog inspanning, en ook mijn geest is er niet onbekend mee’).²⁸ Het verkennen van de wereld door middel van een kaart, zoals Propertius' Arethusa dat doet, is voor de heer van Noordwijk ontoereikend: ‘Het is niet

²⁶ De uitweiding staat op Dousa, *Annales* (n. 1), p. 215–216. Met de term *excursio* wordt in de retorica gewoonlijk een klein stapje naar voren aangeduid dat de redenaar kan zetten tijdens het uitspreken van een redevoering: Quintilianus, *Institutio oratoria* 1.11.3; Cicero, *Orator* 59; Martianus Capella, *De nuptiis Philologiae et Mercurii* 5.541. Quintilianus gebruikt het woord echter ook in de betekenis ‘digressie’: *Institutio oratoria* 2.13.1, 4.2.103–104. Voor Dousa's gewoonte om zijn eigen gedicht in de marges retorisch te analyseren, zie C.L. Heesakkers, ‘Rhetorische marginalia in de metrische Annales van Janus Dousa Pater (1599)’, in: *De zeventiende eeuw* 1 (1985), p. 37–47.

²⁷ Dousa, *Annales* (n. 1), p. 215: ‘nunc fabula vulgo, / Non mihi, longinquas cui placet ire vias’.

²⁸ *Ibidem*: ‘Corpus adhuc patiens, nec mens aliena labori’. De verwijzing is naar Ovidius, *Tristia* 4.10.37: ‘nec patiens corpus, nec mens fuit apta labori’.

genoeg werelden te leren kennen die zijn afgebeeld op een landkaart die de handen van Ortelius voor ons hebben ontvouwd.²⁹

Deze houding is zeer opmerkelijk in het licht van de elegische afkeer van reizen.³⁰ Anderzijds handhaaft Dousa de elegische positie en distantieert hij zich onder verwijzing naar Ovidius uitdrukkelijk van de commerciële motieven die meestal aan reizen gekoppeld worden: 'Maar ook zal ik de zeespiegel niet doorkruisen om handelswaar uit te wisselen. Laat anderen daar hun aandacht maar op richten; mij staat winst tegen.'³¹ Op dit punt lijkt Dousa aansluiting te zoeken bij een klassieke gedachtegang over handelsreizen zoals die van Cicero, die handelsreizen verwierp als onwaardige bezigheid voor een senator,³² maar er wordt geen duidelijkheid geschapen over de argumenten om financieel gewin te verwerpen.

Wel introduceert Dousa in plaats van een winsttoegmerk een nieuw element in de genrediscussie, een andere opvatting over reizen en een alternatieve manier om aan het leven invulling te geven. Dit alles krijgt vorm in de laatste verzen van boek acht:

Naturae species, & rerum agnoscere formas,
Qualis & haec docti sit positura Dei;
Lectaque mi toties in re praesente tueri,
Ingenii fuerit experientis opus.
Otia sectetur vulgus, mihi discere cordi.
Di faciant studiis meta sit ista meis.

De verschijningen van de natuur en de vormen der dingen te leren kennen, en te weten wat de ordening is daarin door de alwetende God aangebracht, zaken waarover ik veelvuldig heb gelezen ter plaatse te aanschouwen: dat zou een bezigheid zijn voor een ondernemende geest. Laat het volk maar ontspanning najagen; mij gaat kennisverwerving aan het hart. Mogen de goden ervoor zorgen dat dat het eindpunt van mijn inspanningen zal zijn.

De elegische levensstijl fungeert hier nog steeds als subtekst: Dousa zinspeelt op de passage bij Propertius over Arethusa die probeert de wereld te leren kennen om te weten wanneer haar geliefde terug zal keren, op het gedicht van Ovidius waarin de personificatie van de afgunst het oeuvre van de dichter het werk van een slome geest noemt en op Ovidius' uitdrukking van de wens dat liefde zijn doodsoorzaak zal worden.³³ Alle

²⁹ Dousa, *Annales* (n. 1), p. 215: 'Nec satis, in Tabula pictos ediscere Mundos: Orteliae nobis quam posuere manus.' De intertekstuele verwijzing is naar Propertius, *Elegiae* 4.3.37: 'cogor et e tabula pictos ediscere mundos'. In de moderne editie van Heyworth worden de verzen 4.3.37-38 overigens geschrapt.

³⁰ Zie bijvoorbeeld Tibullus, *Elegiae* 1.1.25-32, 1.9.7-30; Propertius, *Elegiae* 3.7. Meer verwijzingen zijn te vinden in R. Müller, *Motivkatalog der römischen Elegie. Eine Untersuchung zur Poetik der Römer*, Zürich 1952, p. 69.

³¹ Dousa, *Annales* (n. 1), p. 215: 'Sed neque mutandis peragrabo mercibus aequor: / Cura sit haec alijs, lucra odiosa mihi.' Hier een zinspel op Ovidius, *Tristia* 1.2.75-76: 'non ego divitias avidus sine fine parandi / latum mutandis mercibus aequor aro' ('ik doorploeg niet de wijde zeespiegel om handelswaar uit te wisselen in een verlangen om ongelimiteerd rijkdommen te vergaren').

³² Cicero, *De officiis* 1.42.151. De moreel-filosofische argumenten die in de vroege zeventiende eeuw in omloop waren met betrekking tot de koopvaardij worden helder samengevat door M. Spies (red.), *J. van den Vondel. Twee zeevaart-gedichten*, Amsterdam 1987, dl. 1, p. 111-117. Zie ook T. Heydenreich, *Tadel und Lob der Seefahrt. Das Nachleben eines antiken Themas in den romanischen Literaturen*, Heidelberg 1970.

³³ De eerste verwijzing is naar Propertius, *Elegiae* 4.3.38: 'qualis et haec docti sit positura dei'. Sommige moderne edities lezen hier de variant 'qualis et educti sit positura Dai', maar dit is een emendatie van Ro-

drie de subteksten ondergaan bij Dousa echter een vergaande transformatie. De teksten waaraan gerefereerd wordt, plaatsen de liefde boven het bestaan van een soldaat, de elegische boven de epische leefwijze. Dousa substitueert hiervoor de wil om de schepping in al haar facetten te begrijpen. Hij is niet meer geïnteresseerd in de rust en vrije tijd (*otium*) waar de elegische dichters zo aan gehecht waren, maar voor zijn dichtkunst (*studia*) is het vooral belangrijk dat een grenzeloze leergierigheid zich van hem meester gemaakt heeft (*mihi discere cordi*).

Kennis en commercie in Nederlandse reisverslagen 1595-1602

Tot zover heb ik Dousa's behandeling van Sophia's bedevaarten voornamelijk geanalyseerd als geleerde *lusus* van allusie en digressie. Ik zou Dousa echter onrecht doen door de passage uitsluitend te interpreteren als een literair spel voor ingewijden in de klassieke traditie. Een eerste tekstinterne aanwijzing dat de betekenis van de episode voor Dousa niet zonder meer ahistorisch is, wordt gevormd door de verwijzing naar de kaarten van Abraham Ortelius (1527-1598), een persoonlijke bekende van Dousa, die ook in sommige reisverslagen genoemd wordt als belichaming van de voortschrijdende kennis over de zeevaart.³⁴ In de beschrijving van Olivier van Noort's reis om de wereld in de jaren 1598-1601 is bijvoorbeeld een Latijns gedicht te vinden waarin wordt uitgeroepen: ‘Deze man, hij daar, is het nieuwe licht dat is ontstoken in onze theaters; hij is een sieraad, o Abraham, voor jouw kaarten!’³⁵

Belangrijker is dat ook de voornaamste oppositie waar Dousa op terugvalt in zijn representatie van overzeese reizen – financieel gewin versus belangeloze kennisverwerving – correspondeert met de thematiek die aangetroffen wordt in de parateksten (titelpagina's, opdrachten, voor- en nawoorden, etcetera)³⁶ van de gedrukte reisverslagen uit de periode 1595-1602. Pieter de Marees, die in de jaren 1600-1602 een handelsreis langs de kust van Afrika ondernam, vat deze punten kernachtig samen:

De oorsake van veel versoekinghe is tweederley, de eerste is nieuwgiericheydt, het andere de armoede: de nieuwgiericheydt doet veel dinghen beginnen en doen, ende de armoede noch veel meer.

binson Ellis (1834-1913) die Dousa niet kon kennen. De tweede verwijzing is naar Ovidius, *Amores* 1.15.2: ‘ingeniique vocas carmen inertis opus’. De derde is naar Ovidius, *Amores* 2.10.30: ‘di faciant, leti causa sit ista mei.’

³⁴ Dousa's kennismaking met Ortelius wordt geboekstaafd door het *album amicorum* van laatstgenoemde: J. Puraye (red.), ‘Album amicorum Abrahami Ortelii geographi regii’, in: *De Gulden Passer* 45 (1967), *passim* en 46 (1968), p. 1-99, spec. dl. 45, fol. 82^v-84^r en dl. 46, p. 64-67.

³⁵ [Anoniem], *Beschryvinghe vande voyagie om den geheelen werelt cloot, ghedaen door Olivier van Noort van Utrecht*, Amsterdam en Rotterdam 1601/1602. Ik citeer naar de editie J.W. IJzerman (red.), *De reis om de wereld door Olivier van Noort (1598-1601)*, Den Haag 1926, dl. 1, p. ii: ‘Hic vir hic est nostris nova lux exorta Theatris, / Hic decus, o, Tabulis est (ABRAHAME) tuis.’ Met ‘theaters’ wordt gezinspeeld op de titel van Ortelius' atlas (*Theatrum orbis terrarum*). Van het reisverslag is een moderne hertaling beschikbaar: V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman (red.), *Om de wereld. De eerste Nederlandse omzeiling van de wereld onder leiding van Olivier van Noort, 1598-1601*, Nijmegen 1999. Zie ook: D.J. Barreveld, *De route om de west*, dl. 1: *Olivier van Noort, de eerste Nederlander die om de wereld zeilde*, Epe 2001.

³⁶ Ik ontleen de term ‘paratekst’ aan G. Genette, *Seuils*, Parijs 1987.

De sommige bedryven veel dinghen om wat vreemts te sien, ende daer deur gheacht te worden, de andre doent om het gheniet, ende om conqueste van goed daer deur te krijghen, elck nae zijn ghelegentheydt.³⁷

Met zijn verklaring voor de behoefte om verre reizen te ondernemen, geeft De Marees tegelijkertijd een goed overzicht van de topiek die wordt aangetroffen in de parateksten van reisverslagen. Echter, tenzij aangenomen wordt dat opstellers en drukkers van reisverslagen zich slechts ten doel stelden het verloop van een reis correct weer te geven, verheldert deze verklaring niet waarom deze elementen zo vaak terugkeren in de gedrukte journalen (en beoogt ze dat ook niet te doen). Om het gebruik van de thema's beter te begrijpen, is het nodig de belangen van schrijvers en producenten in ogenschouw te nemen.

De voornaamste belanghebbenden bij de productie van reisverslagen waren beslist de drukkers. Reisverhalen waren spannende, dramatische en dikwijls rijk geïllustreerde boekwerkjes waarvan spectaculaire aantallen konden worden verkocht. De belangrijkste speler op deze markt was de Amsterdamse drukker Cornelis Claesz., een commercieel ingesteld man die bij kritiek op zijn uitgaven van onchristelijke almanakken geantwoord schijnt te hebben: 'het is ons te doen *propter sanctum denarium*, om den ronden Godt.' Zijn fonds was gespecialiseerd in cartografie en reisverslagen.³⁸ Hij had zoveel verdiend met de verkoop van het journal dat Gerrit de Veer had bijgehouden op zijn tochten naar Nova Zembla met Willem Barentsz. in de jaren 1595-1597, dat andere drukkers slechts konden hopen zijn succes te evenaren.³⁹

Vanuit dit oogpunt hoeft het dan ook niet te verbazen dat in de parateksten van reisverslagen zware nadruk gelegd wordt op de recreatieve waarde van deze boekjes. Al in de eerste druk van het *Itinerario*, uitgebracht door Claesz. in 1596, laat Jan Huygen van Linschoten weten dat zijn vrienden hem verzochten 'die memorien ofte ghedachtenisse van mijn voorsz. reyse aen den dagh te brengghen, tot een jehelijcks dies lustende vermackelickheyt'.⁴⁰ Ook één van Claesz.' eerste concurrenten, Barent Langenes uit

37 P. de Marees, *Beschryvinghe ende historische verhael, vant gout koninckrijk van Gunea*, Amsterdam 1602. Ik citeer naar de editie S.P. L'Honoré Naber (red.), *Pieter de Marees. Beschryvinghe ende historische verhael van het Gout Koninckrijk van Gunea, anders de Gout-Custe de Mina genaemt, liggende in het deel van Africa*, Den Haag 1912, p. lxxiv.

38 Voor meer gegevens over Claesz., zie B. van Selm, *Een menigthe treffelijke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, p. 174-333; F.J. Dubiez, "Int Schrijfboek". De Amsterdamse boekdrukker en boekverkoper Cornelis Claeszoon', in: *Ons Amsterdam* 12 (1960), p. 206-213, 240-248; C.P. Burger jr., 'De Amsterdamsche uitgever Cornelis Claesz (1578-1609)', in: *Handelingen van het Wetenschappelijk Vlaamsch congres voor boek- en bibliotheekwezen* 1 (1930), p. 54-64; C.P. Burger jr., 'Claeszoon (Cornelis)', in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (n. 5), dl. 10, p. 173-177. Een uitgebreid overzicht van de secundaire literatuur is te vinden bij B. van Selm, 'Some Amsterdam Stock Catalogues with Printed Prices from the First Half of the Seventeenth Century', in: *Quaerendo* 10 (1980), p. 3-46, spec. p. 7 n. 16.

39 M. van Groesen, 'Barent Jansz. en de familie De Bry. Twee visies op de eerste Hollandse expeditie "om de West" rond 1600', in: *De zeventiende eeuw* 21 (2005), p. 29-48, spec. p. 29; Roepers en Wildeman (red.), *Om de wereld*, p. 37-38.

40 J. Huygen van Linschoten, *Itinerario, voyage ofte schipvaert naer Oost ofte Portugaels Indien*, Amsterdam 1596. Ik citeer hier naar de editie in H. Kern en H. Terpstra (red.), *Itinerario, voyage ofte schipvaert van Jan Huygen van Linschoten naer Oost ofte Portugaels Indien 1579-1592* [1910-1939], 2^e dr., Den Haag 1955-1957, dl. 1, p. xci; vgl. p. 1: 'seer nut, oorbaer, ende oock vermakelijcken voor alle curieuse ende liefhebbers van vremdighe-

Afb. 4 Portret van Jan Huygen van Linschoten in de Latijnse vertaling van diens *Itinerario*.

Middelburg, die zijn belangrijkste mededinger te snel af was bij het publiceren van de verslagen die waren opgetekend bij de eerste succesvolle tocht naar Oost-Indië onder leiding van Cornelis de Houtman en Gerrit van Beuningen, haast zich om duidelijk te maken dat zijn uitgave bedoeld was ‘[o]m yet wat van dese Reyse den lustigen Leser aen te dienen’.⁴¹

den’. Over het *Itinerario* zijn recent enige studies verschenen: A. Pos, ‘A Stranger’s Testimony: Some of Jan Huygen van Linschoten’s Views on and from Goa Compared with Portugese Sources’, in: *Itinerario: Bulletin of the Leyden Centre for the History of European Expansion* 28 (2004), p. 117–134; A. Pos, ‘So weetmen wat te vertellen als men oudt is. Over ontstaan en inhoud van het *Itinerario*’, in: R. van Gelder, J. Parmentier en V.D. Roeper (red.), *Souffrir pour parvenir. De wereld van Jan Huygen van Linschoten*, Haarlem 1998, p. 135–151; E. van den Boogaart, *Het verheven en verdorven Azië. Woord en beeld in het Itinerario en de Icones van Jan Huygen van Linschoten*, Amsterdam en Leiden 2000. Tevens is een moderne hertaling beschikbaar: A. van der Moer (red.), *Een zestiende-eeuwse Hollander in het verre Oosten en het hoge Noorden. Leven en werken, reizen en avonturen van Jan Huyghen van Linschoten (1563-1611)*, Den Haag 1979. Een uitvoerige biografie van Huygen is te vinden in Kern en Terpstra (red.), *Itinerario*, dl. 1, p. xxiii–lxxxiii; recenter is Van Gelder, Parmentier en Roeper (red.), *Souffrir pour parvenir*.

41 [Anoniem], *Verhael vande Reyse by de Hollandtsche Schepen gedaen naer Oost Indien*, Middelburg 1597. Ik citeer naar de uitgave in G.P. Rouffaer en J.W. IJzerman (red.), *De eerste schipvaart der Nederlanders naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597. Journalen, documenten en andere bescheiden*, Den Haag 1915–1929, dl. 2, p. 4. Voor de toeschrijving van het voorwoord aan Langenes, zie ditzelfde werk, dl. 2, p. 1, n. 1. Ook de volledige titel van het *Verhael* vermeldt dat het betreffende werk ‘seer ghenoechlijk om lesen’ is. Voor de

Reisverslagen werden echter niet alleen verkocht om hun amusementswaarde. Ook dit komt tot uiting in de parateksten. In reactie op de publicatie van Langenes bracht Claesz. het journaal van de koopman Willem Lodewijcksz. uit, waarin dezelfde expeditie werd beschreven. Ook hier wordt in de inleiding niet onder stoelen of banken gestoken dat het boekje ‘seer ghenuechlijck om lesen’ was, maar de reis wordt in de eerste plaats gepresenteerd als een mogelijkheid om grote winst te behalen.

Soo ist dat eenige Cooplyden, haer moeyende hare voorleden schaden, ende de toecomende voorsiende, hebben een Compaengie ghesloten, om vier Schepen nae Oost-Indien toe te rusten, van waer jaerlijcks in Portugael grooten rijckdom inghebracht worde, om te sien oft zy aldaer eenighen vasten handel met de Indianen ende Eylanders, daer de Portugesen geen gebiet hadden, soudon connen becomen, hopende door den seluen de continuele overlasten van de Spaengiaerden de ontvlieden, ende de Speceryen, Droogheryen, Coopmanschappen, daer van den Stapel in Spaengien is, alhier te brenghen, tot groot voordeel vande gheunieerde Nederlanden, ende tot profijt vanden ghemeynen Coopman.⁴²

De achtergrond hiervan is natuurlijk niet alleen dat Lodewijcksz. zelf op gewin uit was, zoals de opmerking van De Marees suggereert, maar vooral dat Claesz. het boekje wilde verkopen aan ondernemende kooplieden. Allicht speelde ook mee dat Lodewijcksz. of de Compagnie van Verre, die de tocht had georganiseerd, probeerde nieuwe investeerders te interesseren in een volgende expeditie.

Representatie van de overzeese reis als bron van (wetenschappelijke) kennis is in de eerste plaats een alternatief voor eerder genoemde presentatiestrategieën, bedoeld om een ander publiek aan te spreken. In de opdracht en het voorwoord van Huygens *Itinerario* bijvoorbeeld is kennisverwerving de rode draad. Net als Dousa zegt hij door zijn lectuur nieuwsgierig te zijn geworden.

Wesende in 't vaders-land in de eerste juecht, ende gheneycht zijnde tot lesen vreemde dingen van landen ende gheschiedenissen, waerinne besundere wel behaghen ende vermaeckelickheyt hadde, met een grooter verweckinghe der begeerten om vreemde ende onbekende landen te besien ofte eenighe avontueren te versoecken, om daer door eenighsins mijn affectie te ghenoeghen, hebbe gheresolveert my eenighen tijt te absenteren van 't vaders-land ende conversatie van vrienden ende maghen.⁴³

Wat voor informatie Huygen vergaarde, blijkt aan het begin van de dedicatie van zijn *Itinerario* aan de Staten-Generaal. We vinden daar een uitweiding over de sterk verschillende verschijningsvormen die de natuur op verschillende plaatsen aanneemt. Evenals Dousa omschrijft hij kennis hiervan vooral als inzicht in Gods schepping.

concurrentie tussen Claesz. en Langenes, zie V.D. Roeper en G.J.D. Wildeman (red.), *Om de Zuid. De eerste schipvaart naar Oost-Indië onder Cornelis de Houtman, 1595-1597, opgetekend door Willem Lodewijcksz.*, Nijmegen 1997, p. 31-33. De verslagen van de expeditie onder Cornelis de Houtman en Gerrit van Beuningen worden uitvoerig besproken door E.M. Beekman, 'De eerste reis naar Oost-Indië (1595-1597) en het begin van de koloniale literatuur', in: M. van der Marel en R. Wezel (red.), *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur uit Nederlands-Indië, 1600-1950*, Amsterdam 1998, p. 50-91.

⁴² W. Lodewijcksz., *D'eerste boeck. Historie van Indien, waer inne verhaelt is de avontueren die de Hollandsche schepen bejehent zijn*, Amsterdam 1598. Ik citeer hier naar de editie Rouffaer en IJzerman (red.), *De eerste schipvaart*, dl. 1, p. xxxii-xxxiii. Van het werk van Lodewijcksz. is een hertaling beschikbaar: Roeper en Wildeman (red.), *Om de Zuid*.

⁴³ Kern en Terpstra (red.), *Itinerario* (n. 40), dl. 1, p. 1.

so wy naerder gaen ooghen op de verborghen cracht ende eyghenschap, die des Scheppers almoghentheyte inde natuere besloten heeft, sullen wy immers ons alle verstants cloeckheyte moeten ontgeuen, volkomelijck bekennen, dat zijn wijsheyte (in dien besonder) veel ons voorghestelt heeft tot verwonderinghe, ende ’tbewijs ofte reeden daer van verseghelt inde diepte zijnder verborghentheyte.⁴⁴

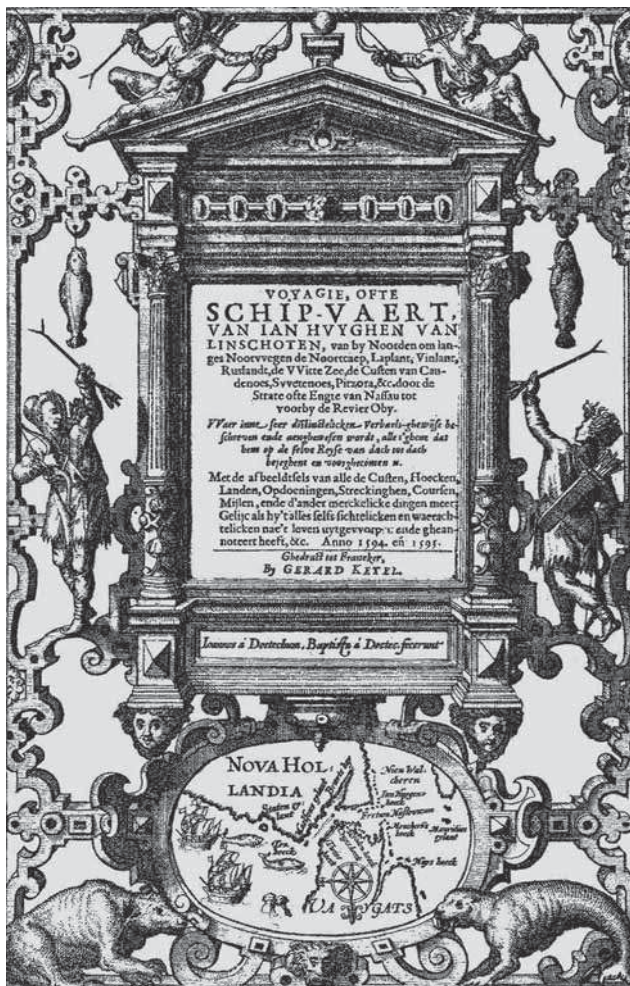
Het mag echter niet worden vergeten dat Huygen op het moment van publicatie waarschijnlijk in een patronagerelatie stond tot de geleerde botanist Bernardus Paludanus, die hem vermoedelijk heeft geïntroduceerd bij de Enkhuizer regentenkringen, hem in contact heeft gebracht met uitgevers en heeft bemiddeld bij de verkoop van zijn Aziatische curiosa. Paludanus was actief betrokken bij de totstandkoming van het *Itinerario*, met name door plantkundige annotaties aan te leveren. Bovendien anticipeert Huygen hier allicht op het gebruik van zijn werk als zeevaartkundig compendium voor de koopvaardij op de Oost.⁴⁵ De kennis die Huygen hier zo uitbundig prijst is voor hem dus niet zonder meer een doel op zich, maar ook een manier om zijn relatie met Paludanus te onderhouden en zijn boek te verkopen.

Het gebruik van deze topiek vervulde echter niet alleen de vreedzame functie van commercieel en sociaal smeermiddel, maar kon ook voor meer agressieve doeleinden worden ingezet. In de jaren na 1597 werd langzaam duidelijk dat de Staten-Generaal een monopolie op de vaart naar Oost-Indië aan één compagnie wilde verlenen. Vooral onder Noord-Hollanders en Zeeuwen bestond grote angst voor dominantie van de stad Amsterdam in de op te richten compagnie. In de reisverslagen werd dit wantrouwen voornamelijk zichtbaar in een aanvallend gebruik van de conventionele thema’s. In de *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien* (1598) door ‘Gerrit de Veer van Amsterdam’, zoals het titelblad aangeeft, leek er nog geen vuiltje aan de lucht. In de opdracht van zijn werk aan vrijwel alle belangrijke overheden in de Republiek verbond hij op slimme manier het thema van de commerciële kansen met dat van de onmisbare kennisverwerving.⁴⁶

44 Kern en Terpstra (red.), *Itinerario* (n. 40), dl. 1, p. lxxxvii-lxxxviii.

45 Voor de patronageverhouding tussen Paludanus en Huygen, zie R. van Gelder, ‘Paradijsvogels in Enkhuizen. De relatie tussen Van Linschoten en Bernardus Paludanus’, in: R. van Gelder, Parmentier en Roeper (red.), *Souffrir pour parvenir* (n. 40), p. 30–50, spec. p. 47–49. Zie p. 42 van dit artikel voor Paludanus’ bijdragen aan het *Itinerario*. Voor het latere gebruik van het *Itinerario*, zie het artikel van J. Parmentier in dezelfde bundel: ‘In het kielzog van Van Linschoten. Het *Itinerario* en het *Reys-gheschrift* in de praktijk’, p. 152–167.

46 Voor de synergie van wetenschap en handel in de Gouden Eeuw, zie bijvoorbeeld J.L. Blussé en I. Ooms (red.), *Kennis en Compagnie. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de moderne wetenschap*, Amsterdam 2002; J. Bethlehem en A.C. Meijer (red.), *VOC en cultuur. Wetenschappelijke en culturele relaties tussen Europa en Azië ten tijde van de Verenigde Oostindische Compagnie*, Amsterdam 1993; C.A. Davids, *Zeewezen en wetenschap. De wetenschap en de ontwikkeling van de navigatietechniek in Nederland tussen 1585 en 1815*, Amsterdam 1986. S. Huigen, J.L. de Jong en E.E.P. Kolfin hebben een bundel in voorbereiding over *The Dutch Trading Companies as Knowledge Networks*, die ieder moment kan verschijnen in de reeks *Intersections: Yearbook for Early Modern Studies*. Voor een breder perspectief op de interactie van handel en wetenschap, zie bijvoorbeeld S. MacCormack, ‘Limits of Understanding: Perceptions of Greco-Roman and Amerindian Paganism in Early Modern Europe’, in: K.O. Kupperman (red.), *America in European Consciousness, 1493-1750*, Chapel Hill 1995, p. 79–129; A.Th. Grafton, A. Shelford en N. Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Londen 1992, p. 59–93; M.T. Ryan, ‘Assimilating New Worlds in the Sixteenth and Seventeenth Centuries’, in: *Comparative Studies in Society and History* 23 (1981), p. 519–538.

Afb. 5 Titelblad van Jan Huygen van Linschotens *Voyage* ofte schip-vaert van by Noorden om langes Noorwegen, uitgegeven door Gerard Ketel in 1601.

also de cunste der Zee-vaert in nuttigheyt meest allen cunsten te boven gaet, de welke nu in dese laetste jaeren by mans ghedencken wonderbaerlijck toe ghenomen, ende bysonder dese landen een groot welvaren toegebracht heeft, ende dat allermeest deur't cunstich gebruijck ende wel gheoeffenthey van't Stuermanschap, afmetinghe der graden, ende streckinghe van den landen, nae de Mathematische wetenschap, waer deur tot aen des werelts eynde, alle landen beseylt, ende der selver vruchten tot ons over ghebracht werden.⁴⁷

47 G. de Veer, *Waerachtighe beschryvinghe van drie seylagien, ter werelt noyt soo vreemt ghehoort*, Amsterdam 1598. Ik citeer naar de editie S.P.L'Honoré Naber (red.), *Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen naar het Noorden (1594-1597), verhaald door Gerrit de Veer*, Den Haag 1917, dl. 1, p. xxv. Van het verslag van De Veer zijn recent een aantal studies verschenen: G.J.D. Wildeman, 'Het klassieke reis-journaal. Gerrit de Veer en de overwintering op Nova Zembla', in: J.J.M. Bos en E. Geleijns (red.), *Boeken-wijsheid. Drie eeuwen kennis en cultuur in 30 bijzondere boeken. Opstellen bij de voltooiing van de Short-Title Catalogue, Netherlands*, Zutphen 2009, p. 27-33; H. Gramberg, 'Het journaal van Gerrit de Veer en de literaire verbeelding', in: H. Gramberg, *De overwintering op Nova Zembla*, Hilversum 2001, p. 73-88. Tevens bestaan meerdere hertalingen, waarvan de meest recente is: V.D. Roepert en G.J.D. Wildeman (red.), *Om de Noord*.

Desalniettemin werd De Veers commercieel zeer succesvolle verslag doelwit van de agressie van een kennisliefhebber uit Enkhuizen: Jan Huygen van Linschoten. Huygen was al jaren in een wetenschappelijk conflict met de Amsterdamse geograaf Petrus Plancius over de ligging van Bantam verwickeld. Tijdens de expeditie van Barentsz. kwam hier een meningsverschil bij over de juiste route om via het noorden Oost-Indië te bereiken. Bovendien had Plancius zich uiteindelijk aangesloten bij het plan om een verenigde compagnie op te richten voor de koopvaart op de Oost, terwijl Huygen weinig voor een veelomvattend monopolie voelde.⁴⁸

Huygen vertrok bij zijn Amsterdamse drukker Claesz., die nauw samenwerkte met Plancius. In 1601 liet hij zijn eigen versie van de noordelijke expeditie verschijnen bij Gerard Ketel in Franeker. In dit werk, de *Voyagie ofte schip-vaert van by Noorden om langes Noorwegen*, greep hij alle genoemde thema's aan om de tegenpartij in een kwaad daglicht te stellen. Allereerst poogde hij Plancius' autoriteit als zeevaartkundige te ondermijnen door een ode van Cornelis Taemsz. uit Hoorn op te nemen, waarin de Amsterdamse geleerde een 'oude Teeve' en een 'vvaen Cosmographist' genoemd wordt en een 'valsch' inbeelding van noch noyt ghehoorde stromen' aan hem wordt toegeschreven. Vervolgens maakt Huygen korte metten met De Veer door hem exclusieve gerichtheid op amusement te verwijten en zijn claims op presentatie van nieuwe kennis onderuit te halen.

Want aensiende de schriften, die daer van uytghegeven zijn, docht my, dat alsoo de selve maer aen landt ghesmeet waren, meer tot vermakinghe des Lesers, als tot rechte kennisse der Noordtscher Landen, en daerom noch verthooninge van Custens, noch ontdeckinghe van Havens ende Re- den, noch beschrijvinghe van Coursen hadden, maer in plaetse van dien, alleenlick met eenighe versierde Historische figuren waren opgepronckt, dat sy dierhalven, of niet, of weynich condien dienen, tot de memorie der selver te behouden, ende veel min om naemaels eenich nut te doen.⁴⁹

Door uit te leggen dat de geografische precisie en aanwijzingen die nuttig zouden zijn voor mensen die zelf een tocht naar het noorden zouden willen ondernemen bij De Veer ontbreken, wrijft Huygen hem dus bovendien aan dat zijn journaal geen enkel commercieel doel kan dienen. Zo grijpt Huygen de reistopiek aan om de Amsterdamse positie op zoveel mogelijk punten van haar geloofwaardigheid te beroven.

Met deze korte bespreking van de thematiek die we tegenkomen in de parateksten van de reisverslagen uit de jaren 1595-1602 heb ik willen laten zien dat Doussa's manier om de overzeese reis te conceptualiseren moet worden gezien als deel van een debat dat zich niet beperkt tot de geleerde humanistische literatuur en dat de posities in dit debat

De tochten van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck en de overwintering op Nova Zembla, zoals opgetekend door Gerrit de Veer, Nijmegen 1996.

⁴⁸ Voor het conflict tussen Huygen en Plancius, zie V.D. Roeper, 'D'Hollandtsche Magellaen. De wereld van Jan Huygen van Linschoten', in: V.D. Roeper, Van Gelder en Parmentier (red.), *Souffrir pour parvenir* (n. 40), p. 11-29, spec. p. 26-27; G.J.D. Wildeman, 'Een doodlopende weg. Jan Huygen van Linschoten in het Hoge Noorden', in dezelfde bundel, p. 111-122, spec. p. 117-121; Roeper en Wildeman (red.), *Om de Noord*, p. 28-31; Rouffaer en IJzerman (red.), *De eerste schipvaart der Nederlanders* (n. 42), dl. 2, p. 225-229; S.P. L'Honoré Naber (red.), *Reizen van Jan Huyghen van Linschoten naar het Noorden (1594-1595)*, Den Haag 1914, p. xxviii-xxxi.

⁴⁹ J. Huygen van Linschoten, *Voyagie, ofte schip-vaert van by Noorden om langes Noorwegen*, Franeker 1601. Ik citeer naar de editie L'Honoré Naber (red.), *Reizen van Jan Huyghen van Linschoten*, p. 4.

doorgaans redelijk eenvoudig kunnen worden herleid tot de belangen van auteurs en drukkers. Wat betekent dit voor mijn interpretatie van Dousa's relaas over de bedevaarten van Sophia van Rheineck?

In de eerste plaats moet worden vastgesteld dat ook Dousa's representatie van de reis afhangt van de persuasieve situatie. In de poëtische *Annales* legt hij nadruk op de reis als middel tot kennisverwerving, maar in een epigram dat hij schreef bij een portret van de antiquiteitenverzamelaar Cornelis Claesz. van Aken (Cornelius Aquanus) vraagt hij zich af: 'Waarom zou ik op pad gaan naar de ruïnes van Italië, terwijl ik Rome kan vinden in jouw huis, Aquanus?' De laudatieve strekking van het gedicht brengt Dousa er hier dus toe om te beweren dat het kleine overzicht dat Aquanus kan bieden reizen verder overbodig maakt – een gedachte die op gespannen voet staat met de boodschap in de *Annales*. In een Nederlandstalig lofdicht dat Dousa schreef voor de editie van Lucas Jansz. Waghenaers *Spieghel der Zeevaerdt* neemt hij weer net een iets andere houding aan tegenover het reizen, wederom afhankelijk van zijn doel; hij spreekt daar over zichzelf als 'my, die te voren was / Voor t'zeylgaen oyt beschreumt, en voor Neptunus grauwen'. Pas in het bezit Waghenaers atlas, zo zegt hij, durft hij lange reizen te ondernemen.⁵⁰

Wat is dan precies de bedoeling van Dousa's stellingname in de *Annales*? Een definitief antwoord kan ik niet bieden; ik zie tenminste drie mogelijke opties, die elkaar overigens niet uitsluiten. In de eerste plaats ligt het voor de hand te veronderstellen dat hij primair bezig is zichzelf te presenteren als een innovatief en radicaal geleerde. De omarming van de reis als middel om (empirische) kennis te verwerven stelt hem in staat om zich als innovator in de klassieke traditie te presenteren en tegelijkertijd de rol aan te nemen die was geprefigureerd door Jan Huygen van Linschoten: belangeloos verzamelaar van de kennis die als essentieel gold voor de vooruitgang van de Republiek.

Een wildere hypothese zou zijn dat Dousa, door zich neer te zetten als compromisloze kennisjager, 'zijn' Leidse universiteit probeert te presenteren als een plaats waar geleerden uit heel Europa bijeenkwamen om in een open intellectuele sfeer te werken aan de meest exotische onderwerpen. Zo deden Lipsius en Scaliger, die door Dousa naar Leiden gehaald waren, onderzoek naar de geschiedenis van de Grieken, Romeinen, Perzen, Babyloniërs, Joden en Egyptenaren. Dousa had ook gepoogd de eerder genoemde Paludanus over te halen om in Leiden te komen werken.⁵¹ Dousa's eigen zonen deden een duit in het zakje met hun bestudering van de Kabbala (Janus jr.) en van Arabische inscripties (Georgius). Een dergelijke presentatiestrategie zou kunnen worden gezien als voorloper van Johannes Meursius' *Illustris academia Lugduno-Batava* (1613) en *Athenae Batavae* (1625), waarin biografieën van Leidse hoogleraren en andere in Leiden residerende geleerden worden gebruikt om het beeld te creëren dat de Leidse universiteit zich primair richtte op gespecialiseerd onderzoek en ontdekking van nieuwe kennis, en slechts in tweede instantie een onderwijsinstelling was.⁵²

50 L.J. Waghenaer, *T'eerste deel vande Spieghel der zeevaerdt*, Leiden 1584, f. A1^v. Een vierde plaats waar Dousa over reizen spreekt is in zijn *Echo sive lusus imaginis iocosae quibus titulus Halcedonia*, Den Haag 1603, f. 10^v-11^r, maar hier is hij meer bezig met woordspelletjes dan met de betekenis van het verschijnsel.

51 Voor Dousa's contact met Paludanus, zie F. Egmond, 'Een mislukte benoeming. Paludanus en de Leidse universiteit', in: Van Gelder, Parmentier en Roeper (red.), *Souffrir pour parvenir* (n. 40), p. 51-64, spec. p. 59.

52 A. Th. Grafton, *Athenae Batavae: The Research Imperative at Leiden, 1575-1650*, Leiden 2003.

Ten slotte zou men kunnen vermoeden dat Dousa zijn imago bij een internationaal publiek wilde verbinden aan de avonturierszin van zijn landgenoten. Ook al had hij zelf vermoedelijk nooit verder gereisd dan Engeland en Frankrijk, toch kan het hem gunstig hebben geleden in zijn werk aansluiting te zoeken bij de geestdrift die in de jonge Republiek bestond om ambitieuze ondernemingen op touw te zetten. Een dergelijk verband tussen reislust en nationale identiteit werd eerder gelegd in de brief waarin Dousa's zoon Georgius verslag uitbracht van de reis naar Istanbul die hij in 1596 maakte via Polen en de Zwarte Zee: ‘Het is bijna iets karakteristieks voor ons volk om verre en overzeese reizen te ondernemen.’⁵³ Met zijn Latijnse verhaal over een ondernemende middeleeuwse gravin profileert Dousa zich dus niet alleen als innovatief literator in de klassieke traditie en lid van de internationale republiek der letteren, maar mogelijk ook als moderne ‘Nederlander’, nauw betrokken bij actuele ontwikkelingen in zijn eigen land.

Conclusie

In dit artikel heb ik aan de hand van een passage uit Janus Dousa's metrische *Annales* onderzocht hoe de representatie van verre reizen in een geleerde Latijnse tekst optimaal kan worden geïnterpreteerd door het diachrone perspectief van de klassieke literaire traditie te combineren met het synchrone perspectief van actuele discussies in meer ‘populaire’ en dikwijls volkstalige reisgeschriften.

Eerst heb ik laten zien dat de episode over Sophia van Rheineck in de *Annales* moet worden begrepen in haar interactie met de antieke literatuur: net als Ovidius' *Fasti* balanceert Dousa's metrische geschiedwerk tussen epos en elegie. De intertekstuele achtergrond van het verhaal roept epische en elegische visies op reizen in gedachten, terwijl Dousa zich van beide genres distantieert door in de poëtische digressie waarmee hij zijn relaas afsluit de reis te definiëren als een zoektocht naar kennis.

Deze literaire context is echter niet de enige waarbinnen Dousa's verhaal als betekenisvol statement kan worden begrepen. Dousa's afwijzing van een winst oogmerk bij het ondernemen van reizen en zijn verdediging van de reis als middel om de wereld beter te begrijpen sluit nauw aan bij de weergave van overzeese reizen in de parateksten bij Nederlandse journalen uit de periode 1595–1602. Deze representatiewijzen dienen meestal eenvoudig identificeerbare persuasieve doelen: de verkoop van het boek, het onderhoud van sociale netwerken of het aantrekken van nieuw kapitaal. Ook Dousa's verhaal lijkt zo'n retorische functie te vervullen: het presenteert de auteur als hoeder van kennis en lid van de jonge en ondernemende Republiek, en stelt mogelijk ook de

53 G. Dousa, *De itinere suo Constantinopolitano epistola*, Leiden 1599, p. 6: ‘Genti autem nostrae, quasi peculiare quiddam est longinquas ac transmarinas peregrinationes instituere.’ Vergelijk R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen Oorlog, 1588-1598* [1857–1858], 2^e dr., Amsterdam 1861, p. 243: ‘Ons volk gloeide in die dagen van ondernemingsdrift, van zucht naar avonturen.’ Voor meer informatie over Georgius Dousa, zie W.M.C. Regt, ‘Does (George of Joris van der)’, in: Blok en Molhuysen (red.), *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (n. 5), dl. 6, p. 418–419; het meest recente dat over hem verscheen is J. Stolpe, ‘George Douza's Manuscript Catalogue’, in: *Scriptorium* 28 (1972), p. 69–70.

Leidse universiteit voor als broedplaats voor innovatief onderzoek. Dousa staat daarmee niet alleen als politicus, maar ook als intellectueel midden in de wereld van zijn tijd en gebruikt zijn erudiete Latijnse poëzie om dat beeld uit te dragen in de internationale *respublica litterarum*.⁵⁴

Abstract – In narrating Sophia of Rheineck’s pilgrimages, Janus Dousa brings up classical views on travelling associated with epic and elegy, putting forward the quest for knowledge as the main goal of journeys and the most desirable form of life. In doing so and by rejecting the pursuit of profit, he addresses an issue frequently discussed in (vernacular) travelogues about the Dutch voyages of discovery in the years 1595-1602. Thus, Dousa succeeds in presenting himself at once as an innovative poet, a guardian of knowledge, a representative of Leiden University, and a member of the Dutch Republic.

54 De combinatie van politieke en intellectuele ambities komt ook zeer duidelijk naar voren in de programmatische elegie die Dousa vóór het begin van het eerste boek van de poëtische *Annales* plaatste: Dousa, *Annales* (n. 1), fol. ***iij: ‘Ille ego qui AVRAICAS acies & SPANICA signa / Et Patriae cecini Civica Bella meae: / LVGDVNIQUE famem, quaeque ipse miserrima passus / OBSIDIA, & quorum pars quoque magna fui: / Securi intentos jugulis quum sprevimus enses; / Sensimus & versos ad pia Vota Deos: / Majus opus moveo.’ (‘Ik ben degene die de slaglinies van Oranje, de Spaanse veldtekens en de burgeroorlogen in mijn vaderland heeft bezongen, en de honger en het vreselijke beleg van Leiden, waaronder ik zelf heb geleden en waarin ik ook een grote rol heb gespeeld, toen we zonder angst de zwaarden die op onze keel waren gericht vermaadden, en we merkten dat de goden zich tot onze vrome gebeden richtten. Nu neem ik een belangrijker taak op me.’). Dousa spreekt hier over zijn *Nova poemata* van 1575 en presenteert zich tegelijkertijd als de dichter Vergilius door te refereren aan het vers ‘ille ego qui quondam gracili modulatus avena’ (waarvan Servius zegt dat het de oorspronkelijke opening van de *Aeneis* was) en als de epische held Aeneas door te verwijzen naar het verhaal dat deze vertelde aan Dido over de ellende in Troje (Vergilius, *Aeneis* 2.5-6: ‘quaeque ipse miserrima vidi / et quorum pars magna fui’).